

Наталія Сквіра

БІБЛІЙНА ТРАДИЦІЯ У СТВОРЕННІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПОРТРЕТА ПЕРСОНАЖІВ (НА ПРИКЛАДІ ДРУГОГО ТОМУ “МЕРТВИХ ДУШ” МИКОЛИ ГОГОЛЯ)

У сучасному гоголезнавстві поширена тенденція порівнянь гоголівських героїв із біблійними¹. Зіставлення деталей, використаних Гоголем у зображенні персонажів другого тому “Мертвих душ”, із біблійними образами дає змогу не тільки провести асоціативні аналогії між Павлом Чичиковим та апостолом Павлом, Бетрищевим та Соломоном, Петром Петухом та апостолом Петром, Костанжогло й апостолом Іоанном, Хлобуєвим та блудним сином, Муразовим та Ісусом Христом, а й визначити їхню функціональну та рецептивну природу, окреслити психологічні портрети героїв. Якщо при аналізі образів Чичикова та Петуха для проведення аналогій насамперед значуще ім'я (*Павло* Чичиков – ап. *Павло*, *Петро* Петух – ап. *Петро*), то своєрідним критерієм для порівняння решти героїв виступають інші ознаки, наприклад, одяг із верблюжої вовни в Костанжогло, моральні риси характеру Бетрищева тощо.

На полях Біблії, що належала Гоголю, найбільше записів стосується послань апостола Павла². Згадується цей святий і в листах письменника. У листі до О.Смирнової від 16 травня 1844 року Гоголь писав: “Мне хочется только посмотреть, как вы принимаете упреки, да вместе с тем хочется узнать, как вы применяете к делу все то, что читаете у апостола Павла и других, да хочется увидеть также, на какой степени христианского смирения вы стоите теперь, да в каких местах и закоулках вашей души гнездится гордость...”³ “Читай всякий день Новый Завет”, – давав настанови Гоголь сестрі Ользі в січні 1847 року, – и пусть это будет единственное твое чтение. Там все найдешь, как быть с людьми и как уметь помогать им. *Особенно для этого хороши послания апостола Павла. Он всех наставляет и выводит на прямую дорогу, начиная от самых священников и пастырей Церкви до простых людей, всякого научает, как ему быть на своем месте и выполнить все свои обязанности в мире как в отношении к высшим, так и низшим*” (XIII, 183; курсив наш. – Н.С.).

Дослідженню проблеми “Гоголь і Святий Павло” присвячені статті німецького вченого Р.-Д.Кайля⁴ й російського дослідника С.Гончарова⁵. Р.-Д.Кайль розглядає

¹ Напр., порівняння Костанжогло – з ап. Іоанном (*Вайскопф М.* Сюжет Гоголя: Морфология. Идеология. Контекст. – М., 2002. – С. 628), Чичикова – з ап. Павлом (*Keil R.-D.* Gogol und Paulus // *Die Welt der Slaven.* – München, 1986. – Jg. 31, 1. – S. 86-99; *Гольденберг А.* Житийная традиция в “Мертвых душах” // *Литературная учеба.* – 1982. – №3. – С. 155-162; *Вайскопф М.* Цит. изд. – С. 528-529) тощо.

² *Виноградов И., Воропаев В.* Карандашные пометы Н.В.Гоголя в славянской Библии 1820 года издания // *Евангельский текст в русской литературе XVIII–XX в.* – Петрозаводск, 1998. – Вып 2. – С. 242-249.

³ *Гоголь Н.* Полное собр. соч. – М.; Л., 1952. – Т. XII. – С. 308. Далі том і сторінку вказуємо в тексті.

⁴ *Keil R.-D.* Gogol und Paulus. – S. 86-99.

⁵ *Гончаров С.* Апостол Павел и Гоголь // *IX Musica antiquae europae orientalis.* Vol. 2. Acta slavica. – Bydgoszcz, 1991. – S. 181-193.

дві причини наслідування Гоголем ап. Павла: по-перше, письменник убачав у рисах апостола “образ могутнього батька, з яким він міг себе ідентифікувати”, по-друге ж – “обнадійливий приклад покаяння та входження у віру”⁶. Доповнимо: ще однією причиною можна вважати творче запозичення цитат, висловлювань ап. Павла для змалювання героїв, наприклад, Павла Чичикова.

Послання ап. Павла, як відомо, не лише вплинули на християнський світогляд Гоголя, а й знайшли відображення в його творчості. Поняття “внутрішня людина”, як зазначає В.Воропаєв, стає центральним у творчості Гоголя 1840-х років⁷. Цей вислів асоціюється зі словами апостола: “но если внешний наш человек и тлеет, то внутренний со дня на день обновляется”⁸ (2 Кор. 4;16). У Біблії Гоголь напроти цього вірша написав: “Наш внешний человек тлеет, но внутренний обновляется”⁹.

Задум “Мертвих душ” Гоголя, на думку В.Воропаєва, також співзвучний християнському етичному універсалізму, до того ж “у тому вигляді, в якому він сформульований у Першому посланні до коринтян: “Как в Адаме все умирают, так во Христе все оживут”. Із цим пов’язана й основна ідея “Мертвих душ” – ідея духовного воскресіння “падшего человека”. Її повинен був утілювати насамперед головний герой поеми. “И, может быть, в сем же самом Чичикове... заключено то, что потом повергнет в прах и на колени человека пред мудростью небес”, – передбачає Гоголь майбутнє відродження свого героя. У світоглядних постулатах письменника апостольські послання Павла, який “всех наставляет и выводит на прямую дорогу” (з листа Гоголя до сестри від 20 січня 1847 року), займають винятково важливе місце”¹⁰, – зазначає В.Воропаєв.

Вперше ап. Павло згадується вже у “Страшній помсті” Гоголя: “ – Катерина! Пстой на одно слово: ты можешь спасти мою душу. Ты не знаешь, как добр и милосерд бог. Слышала ли ты про апостола Павла, какой был он грешный человек, но после покаялся и стал святым” (XII, 262). Як зауважує Р.-Д.Кайль, “... перша згадка образу Павла належить до періоду, коли вивчення Гоголем Біблії ще не можна означити як серйозне заняття”¹¹. Цікавим видається й той факт, що в сюжетах обох творів (“Страшної помсти” та другого тому “Мертвих душ”) можна спостерегти схожі деталі, аналізуючи образи “рятівників” – Катерини й Муразова та “в’язнів” – чаклуна й Чичикова.

Наприклад, аналогії в описі *розташування*:

“Страшна помста”	другий том “Мертвих душ”
“В глубоком подвале у пана Данила, за тремя замками, сидит колдун, закованный в железные цепи” (I, 260).	“Промозглый старый чулан с запахом сапогов и онуч гарнизонных солдат, некрашенный стол [...], – вот обиталище, где помещен был наш герой (VII, 109).

На рівні *мотивації героїв*:

“ – Если бы мне удалось отсюда выйти, я бы все кинул. Покаюсь: пойду в пещеры, надену на тело жесткую власяницу, день и ночь буду молиться богу” (I, 262).	“ – Спасите только, Афанасий Васильевич! – вскричал он, – поведу другую жизнь, последую вашему совету! Вот вам мое слово!” (VII, 256).
--	--

⁶ Keil R.-D. Gogol und Paulus. – S. 92.

⁷ Воропаев В. Нет другой двери. Гоголь и Евангелие // <http://www.moskvam.ru/2000/02/vorop.htm> від 20.07.06.

⁸ Цитати з Біблії подаються за вид.: Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. – Дилленбург, 2002. – 921 с. Використання у статті російського перекладу Біблії зумовлене бажанням наблизитися до Біблії, яку читав Гоголь, прагненням провести точніші аналогії – Н.С.

⁹ Виноградов И., Воропаев В. Цит. вид. – С. 244.

¹⁰ Воропаев В. О Гоголе и его главной книге // Литература в школе. – 1989. – №2. – С. 16.

¹¹ Keil R.-D. Gogol und Paulus // Die Welt der Slaven. - München, 1986. – Jg.31, 1. – S. 92.

На рівні умов рятівників:

Катерина: “ – Слушай, я выпущу тебя; но если ты обманываешь, ... и, вместо того чтобы покаяться, станешь опять братом черту?” (I, 263).	Муразов: “Не знаю, удастся ли это сделать, но буду стараться. Если же, паче чаянья, удастся, Павел Иванович, – я попрошу у вас награды за труды: бросьте все эти поползновения на эти приобретения” (VII, 113).
---	---

На рівні виконання рятівниками обіцяного:

Катерина: “ ... я спасла душу, – сказала она тихо. – Я сделала богоугодное дело” (I, 263).	“ – Послушайте-с, Павел Иванович, – сказал он (Муразов), – я привез вам свободу на таком условии, чтобы сейчас вас не было в городе” (VII, 122).
--	--

Доля Чичикова складається, згідно із задумом Гоголя, інакше, ніж у батька Катерини, хоча тема боротьби зі злом об’єднує ці твори.

Гоголь універсалізував свій проект духовного відродження, яке має удосконалити людину і все людство. Сучасний Гоголю стан суспільства – “люди-блукальці”, що перебувають на першому щаблі духовної еволюції, свого ж героя у другому томі письменник показує на середині життєвого шляху, коли Чичиков уже свідомо піднявся на кілька сходинок. Аналогічну духовну еволюцію спостерігаємо й у ап. Павла: 1) блукання (асоціація з аферами Чичикова); 2) прозоріння (асоціація з розкриттям чергової афери); 3) усвідомлення істини (асоціація з проповіддю Муразова); 4) сповідь (асоціація з обіцянкою Муразову про наміри змінити життя).

А.Гольденберг вирізняє такі спільні моменти в біографіях і характерах Чичикова та ап. Павла: ім’я героїв (ап. *Павло – Павло* Чичиков); навернення; діяльність обох героїв; роль кримінального елемента (судового процесу), влаштування сварки суддів для особистого рятунку від в’язниці; обидва – “герої дороги”; володіють здатністю пристосовуватися до людей та обставин; збіги в розповідях про своє життя; хитрість, лукавство¹².

Про співвіднесеність образу ап. Павла та Чичикова пише й М.Вайскопф. Дослідник зазначає, що мотив “придбання” в “Мертвих душах” Гоголя пов’язаний з діями ап. Павла, хоча й у травестованому вигляді. “Ибо, будучи свободен от всех, я всем поработил себя, дабы больше приобрести: Для Иудеев я был как Иудей, чтобы приобрести Иудеев; для подзаконных был как подзаконный, чтобы приобрести подзаконных...” (1 Кор. 9:19-20), – саме так говорить про себе ап. Павло¹³. На перший погляд смислові ряди “придбання” подібні, але різний моральний аспект збагачення: у Чичикова – це матеріальна спокуса, в ап. Павла – духовна необхідність.

Назвімо такі асоціативні особливості образу Чичикова та ап. Павла з метою визначення їх функціональної та рецептивної ролі.

Номінативний план. Сілуан – помічник ап. Павла, Селіфан – слуга Чичикова.

Розпутне життя героїв. Ап. Павло охороняв одяг тих, хто побивав святого мученика Степана камінням (Деян. 8:3), примушував людей гудити Ісуса Христа (Деян. 26:11); придбав у синедріону дозвіл на переслідування християн (Деян. 9:1-2). Про Чичикова з першого тому відомо, що “ничего не было в нем ровно: ни злодейского, ни доброго, и что-то страшное являлось в сем отсутствии всего” (VI, 229). Згадаймо ставлення Чичикова до друзів, хитрощі в завоюванні місця повітчика, шахрайські махінації під час роботи в будівельній комісії, на митниці тощо. Влучна самохарактеристика Чичикова у другому томі: “я мерзавец и последний негодяй” (VII, 108).

¹² Гольденберг А. Житийная традиция в “Мертвых душах” // Цит. изд. – С. 160.

¹³ Вайскопф М. Сюжет Гоголя: Морфология. Идеология. Контекст. – М., 2002. – С. 390.

Пробудження героїв. У ап. Павла: “Я упал на землю и услышал голос, говоривший мне: Савл, Савл! Что ты гонишь Меня?.. Господь же сказал мне: встань и иди в Дамаск, и там тебе сказано будет все, что назначено тебе делать” (Деян. 22:7-11); у Чичикова: “Муразов прав, — сказал он, пора на другую дорогу!” (VII, 123). Прикметно, що Чичиков натрапляє на Муразова саме на сходах (пор. Деян. 21:40 “... Павел, стоя на лестнице, дал знак рукою народу”), адже образ сходів трактується в Біблії як поєднання неба й землі — духовного й земного¹⁴.

Подорожі. Освічуючи народи вченням Христовим, ап. Павло здійснював тривалі подорожі. Крім неодноразового перебування в Палестині, він побував із проповідями у Фінікії, Сирії, Каппадокії, Галатії, Лікаонії, Памфілії, Карії, Македонії, в Італії, на островах Кіпр, Лесбос, Самофракія, Самос, Патмос, Родос, Меліт, Сицилія та ін. Чичиков теж подорожує від маєтку до маєтку, скуповуючи “мертві душі”.

Життєві аналогії. “От иудеев, — пише ап. Павло, — пять раз дано мне было по сорока ударов без одного; три раза меня били палками, однажды камнями побивали, три раза я терпел кораблекрушение, ночь и день пробыл в глубине морской. Много раз был в путешествиях, в опасностях на реках, в опасностях от разбойников, в опасностях единоплеменников, в опасностях от язычников, в опасностях в городе, в опасностях в пустыне, в опасностях на море, в опасностях между лжебратиями, в труде и в изнурении, часто в бдении, в голоде и в жажде, часто в посте, на стуже и в наготе” (2 Кор. 11:24-27). У Чичикова: “Поприще службы моей началось в казенной палате...; дальнейшее же течение оной продолжал в разных местах: был и в надворном суде, и в комиссии построения, и в таможене” (VII, 39).

Подібності у висловлюваннях. Репліки Чичикова вирізняються лаконічністю та полісемантичністю трактування. Подібні аналогії у стилістиці ап. Павла спостеріг А.Бадью: “У його посланнях є дещо задане імперативом події, і це робить їх стислими й позачасовими”¹⁵. Творче використання новозавітних висловів підтверджує їх ідейно-семантичну тотожність сприймання різними культурними епохами. Звернімо увагу й на сам факт спілкування, який використовують герої для реалізації своїх цілей (пор. “Павла неизменно видели в гуще людей: общение было его стихией”)¹⁶.

Чичиков:	Ап. Павло:
“Жизнь мою можно уподобить судну среди волн” (VII, 39); “Вся жизнь была — точно вихорь буйный или судно среди волн по воле ветров” (VII, 108).	“Корабль схватило так, что он не мог противиться ветру, и мы носились, отдавшись волнам” (Деян. 27:15).
“Терпеньем спеленат и можно сказать, повит, будучи, так сказать, сам одно олицетворенное терпенье” (VII, 39); “Ведь с терпеньем, можно сказать, кровавым добывал копейку...” (VII, 110).	“... и с терпением будем проходить подлежащее нам поприще...” (Евр. 12:1).
“... полюби нас черненькими, а беленькими нас всяк полюбит” (VII, 166).	“будьте братолюбивы друг к другу с нежностью” (Рим. 2:10).
“Но ведь я <i>трудился</i> , я <i>изощрялся</i> ” (VII, 111); “Нужно в запасе держать <i>благоразумие</i> , — сказал Чичиков, — ежеминутно совещаться с <i>благоразумием</i> ...” (VII, 214); “Еду я не столько по своей нужде, сколько по <i>нужде другого</i> ” (VII, 92).	“... но во всем являем себя ... в <i>трудах</i> , ... в великом терпении, в бедствиях, в <i>нуждах</i> , ... в постах, в чистоте, в <i>благоразумии</i> ...” (2 Кор. 6:3-6).

¹⁴ Библейская Энциклопедия. — М., 2004. — С. 384.

¹⁵ Бадью А. Апостол Павел. Обоснование универсализма. — М., 1999. — С. 33.

¹⁶ Мень А. История религии. Пути христианства. — М., 1997. — Т. 2. — С. 31.

“Атрибуція” Чичикова. Один з імітативних жестів Чичикова — гра на трубі: “... и вытрубил на кулаке, приставивши его себе ко рту, как бы на трубе, какой-то марш...” (VII, 221); в ап. Павла “труба” — символ переродження: “ибо вострубит, и мертвые воскреснут, а мы изменимся” (1 Кор. 15:52) або “Сам Господь при возвещении, при гласе Архангела и трубе Божией, сойдет с неба, и мертвые во Христе воскреснут... (1 Фес. 4:16). “Трубний звук чичиківського носа у складній системі смислотворення стає важливою деталлю, що набуває потенційного символічного сенсу за рахунок внутрішніх текстових та інших контекстуальних зв’язків [...] У літературі й середньовічній культурі в цілому “труба”, “трубний” звук — семантично і стилістично марковані слова, і входять вони передусім до сакрального контексту: 1) у ситуацію, що знаменує друге пришествя, воскресіння мертвих і початок Страшного суду; 2) у систему тропів-означень сакрального персонажа — апостола Павла [...] З другого боку, ці реалії входять і до сміхового (зниженого) контексту, в якому поєднуються з “носологічною” традицією і з повністю визначеними фігурами — шахраєм і дияволом”, — розмірковує С.Гончаров¹⁷.

Сфера занять. Чичиков, як і ап. Павло, збирає мертві душі. Перший — як буквально, так і символічно (адже “мертвими душами” слід вважати не тільки ті, які герой купує, а й “мертві душі” тих, у кого він купує). “Складання списку куплених селян має магічний смисл. Це немов ритуал оживлення всіх мертвих душ”, — зазначає Є.Полтавець¹⁸. Ап. Павло, виступаючи з проповідями про “інше життя”, також “збирає” “мертві душі”. Цікавими асоціаціями вирізняються порівняння “збирання “мертвих душ” з рядками Апокаліпсису про Книгу Життя: “И увидел я мертвых, малых и великих, стоящих пред Богом, и книги раскрыты были, и иная книга раскрыта, которая есть книга жизни; и судимы были мертвые по написаному в книгах, сообразно с делами своими... И кто не был записан в книге жизни, тот был брошен в озеро огненное” (Откр. 20:12-15).

Отже, Гоголь наділяє Чичикова біблійними рисами ап. Павла, демонструє передовсім подібність героїв. Наприклад, обидва герої спочатку живуть гріховно. Аналогія до шляху ап. Павла дозволяє передбачити майбутнє Чичикова (герой, подібно до ап. Павла, має перейти до благородного життя).

Гоголівський персонаж перебуває на середині шляху, і тому в деяких випадках асоціативні особливості обох героїв мають різне смислове наповнення. Скажімо, труба використовується в ап. Павла як символ переродження, чичиківське ж “трубіння кулаком” набуває сатиричного значення.

Функція “саморозкриття героя” очевидна при аналізі висловлювань Чичикова. Наприклад, в епізоді про “черненьких и беленьких” герой, демонструючи розуміння євангельської заповіді про любов до ближнього, говорить так: “Все требуют к себе любви, сударыня” (VII, 42) (пор. у ранній редакції: “По христианству, именно таких мы должны любить” (VII, 164)). Рецептний ефект полягає в констатації розбіжностей внутрішньої мотивації героя та його поведінки, адже знання й розуміння біблійних істин не заважають Чичикову жити неправедно.

Прикметні риси Тентетнікова, що дають змогу проводити асоціації з біблійними, розгляньмо крізь призму біографії героя. Подібним методом оповіді користується Гоголь — спочатку показує сформований характер героя, а потім, запитуючи “родятся ли уже такие характеры, или потом образуются, как порождение печальных обстоятельств, сурово обставливающих человека?” (VII, 11), розкриває історію дитинства та виховання героя.

¹⁷ Гончаров С. Еще раз о заглавии гоголевской поэмы (текст – контекст – подтекст) // *Н.В. Гоголь и русская литература XIX века.* – Л., 1989. – С. 38.

¹⁸ Полтавец Е. “Мертвые души” Н.В. Гоголя: опыт комментированного чтения” // *Литература в школе.* – №4. – 1998. – С. 114.

Акцентуальні фрази “біографічної еволюції” Тентетнікова, що свідчать не лише про зміну характеру героя порівняно з першим томом поеми, а й про наявність біблійних асоціацій у його створенні, такі:

“...*Душа его и сквозь сон слышала небесное свое происхождение*” (VII, 14). Гоголь, описуючи Тентетнікова, застосовує своєрідні сигнали, що символізують іншу його природу. Читач немов передчуває духовність героя, підсвідомо апелюючи до божественного начала в людині.

“*Ведь это еще не жизнь; это только приготовление к жизни; настоящая жизнь на службе*” (VII, 15). Проповідник учення, що “розбудило честолюбство” героя, — Олександр Петрович. “Большая часть лекций состояла в рассказах о том, что ожидает юношу впереди, и весь горизонт его поприща умел он очертить так, что юноша, еще находясь на лавке, мыслями и душой жил уже там на службе”, — писав Гоголь (VII, 13). Роботою в департаменті починається “служба” героя, а продовжується в зовсім іншій сфері: “Ну, не дурак ли я был доселе? Судьба назначила мне быть обладателем земного рая, а я закабалил себя в кропатели мертвых бумаг” (VII, 19).

“*Обладатель земного рая*” (VII, 19) — така самохарактеристика героя викликає низку біблійних асоціацій. У свідомості реципієнта виникають образи людини-співтворця та земного раю (“Творец! Как еще прекрасен твой мир в глуши, в деревушке, вдаль от подлых больших дорог и городов” (VII, 21)).

Обидві спроби “служіння” героя виявилися невдалими, і при першій зустрічі читача з героєм Гоголь сучасну його “службу” характеризує так: “Беспристрастно же сказать — он не был дурной человек, — он просто коптитель неба. Так как уже немало есть на белом свете людей, которые копят небо, то почему ж и Тентетникову не коптить его?” (VII, 9). Невипадкова й вікова атрибутивність героя — “*тридцатитрехлетний счастливец*” (VII, 9). Число 33 — своєрідне інспіративне послання, що сигналізує про приблизний вік розп’яття Ісуса Христа (“Иисус, начиная свое служение, был лет тридцати...” (Лк; 3:23), з учнями він провів три роки). Письменник, використовуючи цифровий сигнал, провокує читача на пошуки аналогії в описах: Ісус Христос як людина припиняє свою службу на землі — Тентетніков у цьому віці також “бездіяльний”.

Мотив “бездіяльності” реалізується не тільки на образі Тентетнікова, якого Гоголь називає “сиднем”, “байбаком”, а й на образі Платонова, який має намір подорожувати з Чичиковим, щоб звільнитися від “нудьги”, на образі Хлобуєва, який у розмові з Муравовим розмірковує так:

Хлобуєв: “Нет, Афанасий Васильч, думал, пробовал, перебирал все места, везде буду неспособен. Только разве в богадельню...”

Муразов: “Богадельня тем, которые трудились; а тем, которые веселились все время в молодости, отвечают, как муравей стрекозе: “Поди, попляши” (VII, 102).

Герої порушують одну з важливих біблійних настанов — праці, обов’язку. Їхня бездіяльність контрастує з відомою біблійною притчею про мурах: “Пойди к муравью, ленивец, посмотри на действия его, и будь мудрым. Нет у него ни начальника, ни приставника, ни повелителя; но он заготавливает летом хлеб свой, собирает во время жатвы пищу свою. Доколе ты, ленивец, будешь спать? Когда ты встанешь от сна твоего?” (Пр. 6:6-9). Метафору “сну” неодноразово використовує Гоголь для характеристики героїв (наприклад, “Платонов... лениво и полусонно смотрел на положенья людей, так же, как и на все в мире” (VII, 89)).

Яскраво виражені риси образу генерала Бетрищева можна асоціювати з рисами біблійного Соломона. Критерієм такого вибору слугують дві ознаки: багатство (велич) та марнославство розуму.

Масток Бетрищева	Дім Соломона
“Тут аллея лип [...] уперлась в чугунные сквозные ворота, сквозь корые глядел кудряво богатый резной фронтон генеральского дома, опиравшийся на восемь коринфских колонн” (VII, 37).	“И построил он дом из дерева Ливанского, длиною во сто локтей, а вышиною в тридцать локтей, на четырех рядах кедровых столбов [...] И притвор из столбов сделал он [...] и пред ними крыльцо, и столбы, и порог пред ними” (1 Цар. 7:2-7).

Пихатість Бетрищева Гоголь увиразнює не тільки через зовнішній вигляд героя, а й через його гординю розуму. Остання риса спонукає до проведення аналогії з долею Соломона, який лише наприкінці життя зрозумів марноту всього земного (кн. Еклезіаста). Джерелом самоомани Соломона, як відомо, були пристрасть до жінок, любов до розкоші, марнославство.

Бетрищев	Соломон
“Генерал поразил его величественной наружностью. Он был в атласном стеганом халате великолепного пурпура” (VII, 37). “...любил блеснуть и любил также знать то, чего другие не знают, и не любил тех людей, которые знают что-нибудь такое, чего он не знает. Словом, он любил немного похвастать умом” (VII, 38).	“И была мудрость Соломона выше мудрости всех сынов востока и всей мудрости Египтян” (1 Цар. 4:30).

Евиденційність (очевидність) рецепції читача зумовлюється пошуком імплікативних взаємозв'язків між епізодами текстів (Біблії та другого тому “Мертвих душ”). Сигнал-посилання до асоціацій із Соломоновим життям вимагає осмислення наявного в тексті-прецеденті (Біблії) готового смислу й накладення його на гоголівський текст. У нашому випадку вибудовується чітка парадигма тотожних смислів: Соломон дійшов висновку про “гріховність” життя, отожд, Гоголь, акцентуючи подібні риси (багатство, хвастоці розумом) на образі Бетрищева, також демонструє їх негативний вплив, що завадить відродженню героя. Самоусвідомлення себе натурою “владельцельною, повелевающею, внушавшую в низших чинах если не уважение, то, по крайней мере, робость” (VII, 9), призводить героя і до непорозуміння із Тентетніковим, який запідозрив образу та приниження у зверненні до нього на “ти”. Така, на перший погляд, не досить важлива й виразна деталь виступає своєрідною вивернутою біблійною алюзією на “кто хочет между вами быть большим, да будет вам слугою; и кто хочет между вами быть первым, да будет вам рабом” (Мф. 20:26).

Ще один герой, риси якого асоціюються з біблійними, — Костанжогло. Вдамося до порівняння його діяльності з біблійними настановами та проведемо аналогії з образом ап. Іоанна. Для Костанжогло в житті над усе важлива праця (пор. “каждый получит свою награду по своему труду”, 1 Кор. 3:8). Саме цією рисою Костанжогло відрізняється від попередніх (“бездіяльних”) героїв, немов наслідуючи Святе Письмо та слова Гоголя з “Вибраних місць”: “Скажи им (селянам-робітникам. — Н.С.) всю правду: что с тебя взыщет бог за последнего негодяя в селе и что по этому самому ты еще больше будешь смотреть за тем, чтобы они работали честно не только тебе, но и себе самим, ибо знаешь, да и они знают, что, заленившись, мужик на все способен — делается и вор и пьяница, погубит свою душу, да и тебя поставит в ответ перед богом. И все, что им не скажешь, подкрепи тут же словами Святого писания; покажи им пальцем и самые буквы, которыми это написано...” (VII, 322). На переродження героя вказує не тільки

наявність трьох церков у його маєтку, а й зміна пейзажу (“Вот поглядите-ка, начинаются его земли”, сказав Платонов: “совсем другой вид” (VII, 57)), сила розуму героя, якою так захоплюється Чичиков (“Могу сказать, что не встречал во всей России человека, подобного вам по уму” (VII, 59)). Числова семантика, що застосовується в описі цього образу, за А.Гольденбергом, викликає асоціації з фольклором та обрядовою поезією¹⁹. Імовірно, що аналогічну символіку чисел можна спостерігати й у Св. Письмі.

Стан маєтку Костанжогло Гоголь описує: “Так и видно, что здесь именно живут те мужики, которые гребут, как поется в песне, серебро лопатой” (VII, 58; пор. “И в которую деревню только заглянула христианская жизнь, там мужики лопатами гребут серебро” (VIII, 324). Побудоване за законами Божими життя неодмінно приносить достаток, хоча сам Костанжогло до багатства речей та одягу байдужий (“Комнаты все просты, даже пусты”; “О наряде своем он не думал” (VII, 59)). Уперше до порівнянь образу Костанжогло зі св. Іоанном удався М.Вайскопф, який завважив, що Костанжогло, як і Іоанн, носить одяг з верблюжого сукна: пор. “Сам же Иоанн имел одежду из верблюжьего волоса...” (Мф. 3:4)²⁰. Носіння одягу з овчини або верблюжої вовни зі шкіряним поясом було розпізнавальною ознакою пророка (4 Цар. 1:8; Зах. 13:4; Мф. 3:4; 7:15). Дослідник наголосив і на такій асоціації: “Подібно до Іоанна, який вважав себе негідним “розв’язати реміні взуття” Ісуса (Мк. 1:6-7), Костанжогло говорить про Муразова: “Умный человек, которого я и подметки не стою”²¹.

Іоанн, за Біблією, “проповідував крещення покаяння всему народу Израильскому” (Деян. 13:24). Своєрідними проповідями Костанжогло є його заклики до праці, до “внутрішнього” багатства шляхом землеробства: (“Надобно иметь любовь к труду” (VII, 72), “Возделывай землю в поте лица своего, сказано. Тут нечего мудрить. Это уж опытом веков доказано, что в земледельческом знании человек нравственней, чище, благородней, выше” (VII, 69)).

Спільним для героїв елементом може бути і їхня соціальна етика, хоча в Костанжогло вона має раціоналістичніший та практичніший характер:

Ап. Іоанн:	Костанжогло:
“у кого две одежды, тот дай неимущему, и у кого есть пища, делай то же” (Лк. 3: 11).	“Обедов я потому не даю, что это меня бы тяготило, я к этому не привык. А приезжай ко мне есть то, что я ем, милости просим. Не даю денег взаймы – это вздор. Приезжай ко мне в самом деле нуждающийся, да расскажи мне обстоятельно, как ты распорядишься с моими деньгами. Если я увижу из твоих слов, что ты употребишь их умно и деньги принесут тебе явную прибыль, я тебе не откажу и не возьму даже процентов” (VII, 71).

Аналогії між Костанжогло та ап. Іоанном допомагають з’ясувати соціально-моральну програму Костанжогло, співвіднести її “правила” з біблійними сентенціями.

Ще один герой, якого можна асоціювати з біблійним апостолом Петром, – Петро Петух. Пригадаймо, що зустріч Чичикова з цим героєм відбувається випадково, через помилку Петрушки. Хоч як це дивно, але Петух зустрічає Чичикова у воді, коли той рибалить, що й дає змогу асоціювати цей образ із Петром-риболовом. Уперше до такого порівняння звернувся Д.Ранкур-Лафер’єр²², пізніше

¹⁹ Гольденберг А. “Мертвые души” Н.В. Гоголя и традиции народной культуры. – Волгоград, 1991. – С. 40.

²⁰ Вайскопф М. Цит. изд. – С. 628.

²¹ Там само. – С. 633.

²² Rancour-Laferriere D. Out from under Gogol’s “Overcoat”. – Ardis, 1982. – P. 227.

М.Вайскопф доповнив аналогії такими євангельськими ремінісценціями: “Саме озеро з рибалками, серед яких названі Фома Большой и Фома Меньшой (роздвоєння євангельського Фоми Близнюка), – відсилання до Генісаретського озера; та сцена, коли Петро Петрович Петух заплутався під час риболовлі у власні сітки, – це дивна алюзія на “Я сделаю вас ловцами человеков” (Мф. 4:20); такою здобиччю виявився Чичиков, якого риболов отримав до себе в гості”²³. Образ риби, за християнськими уявленнями, символізував Ісуса Христа: “Зображення риби тривалий час слугувало виразною емблемою для християн Ранньої Церкви. Грецька назва ісхтис складається з перших букв наступних слів: Ісус Христос, Син Божий, Спаситель”²⁴. Сам процес риболовлі можна легко співвіднести з цим заняттям апостолів у Св. Письмі: “были вместе Симон Петр, и Фома, называемый *Близнец*, и Нафанаил из Каны Галилейской, и сыновья Зеведеевы, и двое других учеников Его” (Иоан. 21:1) – пор. слуги Петуха: “Телепень Денис, передавай Козьме. Козьма, бери конец у Дениса. Не напирай так, *Фома Большой*. Ступай туды, где *Фома Меньшой*. Черти, говорю вам, оборвете сети!” (VII, 47). Цікавими аналогами можуть бути і слуги Петуха: Фома Большой і Фома Меньшой (пор. “Фома – один из 12 апостолов, называемый иначе: *Дидимом*, или близнецом”²⁵).

Такі смислові збіги в Гоголя не випадкові. Їх функція – акцентувати “зайнятість” Петуха, до того ж надати їй виняткового значення. Адже, прогулюючись саме річкою в маєтку Петуха, Чичиков, наприклад, відчуває свою “російську природу”.

Згадаймо, що саме Петух при першій зустрічі з Чичиковим був у воді: “Случилась оказия. Вместе с рыбою запутался как-то круглый человек...” (VII, 47) – пор. “Симон же Петр, услышав, что это Господь, опоясался одеждою, – ибо он был наг, – и бросился в море. А другие ученики приплыли в лодке, – ибо недалеко были от земли, локтей около двохсот, – таща сеть с рыбою” (Иоан. 21:7-9). Заплутаність Петуха асоціюється з його “життєвою заплутаністю”, адже його основними заняттями можна вважати тільки сон та вживання їжі.

В енциклопедичному виданні міфів зазначено: “В основі міфологічного образу Півня в багатьох традиціях – його зв’язок із сонцем [...] З Півнем пов’язується й символіка воскресіння з мертвих. У цьому контексті можливе пояснення зображення Півня, яке інколи розміщують на могилах, на хресті, камені тощо [...] Причетність Півня до царства смерті, темряви робить цей образ здатним до моделювання всього комплексу життя–смерть–нове народження. Цьому сприяють і міфопоетичні уявлення про Півня як двічі народженого, про що, зокрема, нерідко йдеться в загадках про Півня...”²⁶ Можливо, саме символіка воскресіння, другого народження несе основне навантаження у вибраному Гоголем прізвищі героя. Доповнимо, що в Новому заповіті “образ Півня має символічне значення якоїсь вирішальної межі (пор. Мф. 26, 34, 74-45, Мк. 13, 35). Півень у порівнянні з євангельським мотивом стає емблемою святого Петра, знаком розкаяння [...] Інколи символ Півня тлумачиться як символ проповідника Євангелії”²⁷.

Найулюбленіше заняття Петуха – вживання їжі (пор. “Старайтесь не о пище тленной, но о пище, пребывающей в жизнь вечную, которую даст вам Сын человеческий...”, Иоан. 6:27) та сон. На думку А.Гольденберга, “Домострой” міг бути одним із джерел гастрономічних сцен у будинку Петуха²⁸. Їжа для Петра Петуха виступає своєрідною спокусою (пор. слова ап. Петра стосовно спокуси:

²³ Вайскопф М. Цит. изд. – С. 627.

²⁴ Библийская Энциклопедия. – М., 2004. – С. 556.

²⁵ Там само. – С. 679.

²⁶ Мифы народов мира. Энциклопедия / Гл. ред. Токарев С.А. – М, 1982. – Т. 2. – С. 309.

²⁷ Там само. – С. 310.

²⁸ Гольденберг А. Традиции учительского “слова” в поэтике “Мертвых душ” // Русская словесность. – 2003. – №7. – С. 11.

“Петр сказал Ему (Исусу. — *Н.С.*): если и все соблазняются, но не я. И говорит ему Исус: истинно говорю тебе, что ты ныне, в эту ночь, прежде нежели дважды пропоет петух, трижды отречешься от Меня” (Мк. 14:29). Петро, як відомо, пізніше розкався у своїй слабкості; можливо, така доля очікує й Петуха.

Сон — неодмінний атрибут Петуха після прийому їжі. Подібній спокусі сну піддавався й ап. Петро, наприклад, в епізоді, коли Ісус молився в Гефсиманському саду: “и говорит (Исус. — *Н.С.*) Петру: Симон! Ты спишь? не мог ты бодрствовать один час? Бодрствуйте и молитесь, чтобы не впасть в искушение: дух бодр, плоть же немощна” (Мк. 14:37).

Співвіднесення схожих рис Петра Петуха та ап. Петра відкриває новий погляд на діяльність цього героя. Саме завдяки аналізу біблійних прикладів можемо трактувати хибні заняття Петуха (сон, переїдання) та означити саме ці риси як бар’єр до переродження; біблійно-міфологічний аналіз прізвища героя вимагає рецептивних асоціацій із символами покаяння та воскресіння.

Цікавими біблійними асоціаціями позначений і образ Муразова. Так, Костанжогло, розповідаючи Чичикову про Муразова, характеризує його так: “...уж если хотите знать умного человека, так у нас действительно есть один, о котором, точно, можно сказать: *умный человек, которого я и подметки не стою*” (VII, 74; курсив наш. — *Н.С.*). Фраза Костанжогло, як слушно завважив М.Вайскопф²⁹, передає трансформований зміст слів, якими характеризує Ісуса Христа ап. Іоанн: “... я крещу вас водою, но идет *Сильнейший меня, у Которого я недостойн развязать ремень обуви...*” (Лк. 3:16; курсив наш. — *Н.С.*). Семантичними елементами, що піддаються трансформації в Гоголя, виступають такі лексеми та синтагми: *сильнейший — умный; у Которого я недостойн развязать ремни обуви — которого я и подметки не стою*. Такий акт трансформації пояснюється не лише прагненням Гоголя уникнути багатозначності у виборі означення для героя (*умный*) та прагненням “передати” біблійний вислів прислів’ям (*Он ему в подметки не годится*), а й завуальовано натякнути на присутність подібного висловлювання у Святому Письмі.

Настановча програма Муразова “зіткана” з біблійних ремінісценцій. Висловлювання героя можна поділити на такі три групи: 1) моральні риси людини; 2) обов’язки людини; 3) влада Бога.

<i>Перша група:</i> “Позвольте, Семен Семенович, прежде чем говорить об этом Чичикове, позвольте поговорить собственно о вас” (VII, 101).	“Лицемер! Вынь прежде бревно из твоего глаза и тогда увидишь, как вынуть сучок из глаза брата твоего” (Мф. 7:5).
<i>Друга група:</i> “... в праздности приходят искушения, о которых бы и не подумал человек, занявшись работою” (VII, 101).	“Кто возделывает землю свою, тот будет насыщаться хлебом; а кто идет по следам празднолюбцев, тот скудоумен” (Пр. 12:11).
“Как быть на свете без должности, без места? Помилуйте. Взгляните на всякое творенье божье: всякое чему-нибудь да служить, имеет свое отправленье” (VII, 101).	“Каждый да испытывает свое дело, и тогда будет иметь похвалу только в себе, а не в другом, ибо каждый понесет свое бремя” (Галл. 6:4-5).
“Забудьте этот шумный мир и все его обольстительные прихоти. Пусть и он вас позабудет. В нем нет успокоенья. Вы видите: все в нем враг, искушитель или предатель” (VII, 113).	“Не любите мира, ни того, что в мире: кто любит мир, в том нет любви Отчей” (Іоан. 2:15).

²⁹ Вайскопф М. Цит. изд. — С. 633.

“Так послужите же тому, который так милостив. Ему так же угоден труд, как и молитва” (VII, 102).	“... всегда преуспевайте в деле Господнем, зная, что труд ваш не тщетен пред Господом” (1 Кор. 15:58); “бодрствуйте и молитесь, чтобы не впасть в искушение...” (Мф. 26:41).
“Ваше сиятельство, сказал Муразов: “кто бы ни был человек, которого вы называете мерзавцем, но ведь он человек. Как же не защищать человека, когда знаешь, что он половину зол делает от грубости и неведения? Ведь мы делаем несправедливости на всяком шагу даже и не с дурным намерением и всякую минуту бываем причиной несчастья другого” (VII, 119).	“... да любите друг друга” (Иоан. 13:34).
<i>Третья группа:</i> “Ведь ничего нет по нашим силам. Все свыше наших сил. Без помощи свыше ничего нельзя” (VII, 104).	“Но сокровище сие мы носим в глиняных сосудах, чтобы избыточная сила была приписываема Богу, а не нам” (2 Кор. 4:11).
“Подумайте, как бы примириться с богом, а не с людьми; о бедной душе своей помыслите” (VII, 110).	“Итак мы – посланники от имени Христова, и как бы Сам Бог увещевает через нас; от имени Христова просим: примиритесь с Богом” (2 Кор. 5:20).

Рецептивний ефект мовленнєвої сфери Муразова очевидний: висловлювання героя, насичені біблійними формулами, набувають істинності, переконливості й водночас формують уявлення про героя як про досвідчену, далекоглядну людину. Аналіз поведінкового коду персонажа дозволяє переконатися, що герой виступає своєрідним “спасителем” (знову ж аналогія з Ісусом Христом), адже він “рятує” від “бездіяльності” Хлобуєва, відряджаючи його на збирання коштів для храму, “визволяє” з в’язниці Чичикова, даючи йому настанови для іншого життя (пор. слова Ісуса: “Я свет миру; кто последует за Мною, тот не будет ходить во тьме, но будет иметь свет жизни”, Иоан. 8:12).

Мабуть, не випадково Муразов, пропонуючи Хлобуєву взятися за збирання коштів на храм, використовує цитату зі Святого Письма “Царство нудится”. Ця духовна порада символізує відродження героя. На думку А. Гольденберга, “називаючи вустами Чичикова “блудным сином” колишнього поміщика (Хлобуєва. – Н.С.), який промарнував своє майно, Гоголь залучає до його характеристики недвозначне посилання до персонажа євангельської притчі”³⁰. Дослідник також визначає елементи характеристики Хлобуєва, які відсилають читача до ситуацій та мотивів притчі про блудного сина.

Отже, проєкціювання структурних особливостей гоголівських образів на біблійні дає змогу з’ясувати їх функціональну та рецептивну природу й окреслити деякі загальні закономірності в їх творенні. По-перше, герої асоціюються з біблійними персонажами, що увиразнює їх відмінність від героїв першого тому поеми. По-друге, їм властиві не тільки негативні, а й позитивні риси. У кожного Гоголь виокремлює певні особливості, які заважають відродженню (напр., спокуса їжею в Петуха чи роздратування Костанжогло), і водночас письменник акцентує на позитивних рисах, що сприяють переходу до нового життя (напр., доброта та чесність Хлобуєва чи воля Чичикова).

³⁰ Гольденберг А. Проблема архетипов в антропологии позднего Гоголя // Гоголь как явление мировой литературы: Сб. ст. по материалам международной научной конференции, посвященной 150-летию со дня смерти Н.В. Гоголя / Под ред. Ю.В. Манна. – М., 2003. – С. 36.

Біблійні асоціації, формули, алюзії відіграють велику роль у створенні психологічного портрета персонажів:

– використовуються як засіб психологічної мотивації вчинків героїв (наприклад, Хлобуєв, усвідомлюючи біблійну істину про милість Божу, пояснює своє заняття (молитви, ходіння на служби) так: “Я знаю, что это я делаю не для человека, но для того, кто приказал нам быть всем на свете. Что ж делать? Я верю, что он милостив ко мне, что как я ни мерзок, ни гадок, но он меня может простить и принять...” (VII, 102));

– слугують засобом вираження моральних поглядів героїв (наприклад, погляди Костанжогло чи Муразова на працю, обов’язок, призначення людини, що вимагають прямих асоціацій з біблійними);

– виконують пародійну, сатиричну функцію. Така функція реалізується в тих випадках, коли моральні погляди героїв не збігаються з їхньою поведінкою (напр., усвідомлення Чичиковим заповіді про любов до ближнього та його реальна поведінка). Своєрідна деформація релігійного змісту біблійних формул простежується на психологічних портретах майже всіх героїв другого тому поеми, адже вони тільки починають “відроджуватися”. Тому їхні негативні риси або відсутність позитивних (наприклад, лицемір Чичиков, який немов “приміряє” апостольський образ Павла, як і Павло, “збирає” “мертві душі”; Костанжогло, який керується Божою заповіддю стосовно праці, але до духовних виявів він залишається байдужим; Петро Петух, який, заплутавшись у сіті, є, по суті, “ловцем самого себе”) сприймаються читачем як “обернені” аналогії. Гоголь, пародіюючи біблійні сюжети, змушує читача проаналізувати не лише їх біблійний смисл, а й прогнозувати необхідність метаморфози;

– допомагають не тільки трактувати поведінку й настанови героїв, а й акцентувати на позитивних та негативних рисах героїв;

– реалізують проективну функцію, за допомогою якої, порівнюючи героя з біблійним, можна проектувати вектор його метаморфози (наприклад, Петуху потрібно позбавитися зажерливості, Бетрищеву – марнославства, Тентетнікову – бездіяльності, Кошкарьову – наслідування іноземного способу життя тощо);

– указують на метаморфозу героїв. Перекладаючи своє морально-етичне бачення у уста героїв, Гоголь наближає їх до “переродження”. Як зазначає С.Гончаров, Гоголь “знаходить у другому томі персонажів, осяяних небесними променями, і весь світ другого тому наповнює райським і весняним “світлом”³¹.

Біблійні формули створюють необхідний рецептивний ефект. Вони насамперед відіграють роль авторитетного слова. Гоголь, синтезуючи біблійний і художній стиль, демонструє необхідність впливу на читача. Як зазначає У.Еко, “письменництво – завжди конструювання самим текстом свого ідеального читача”³². Своєрідні орієнтири, натяки використовує Гоголь, уводячи в текст біблійні формули. Важливим функціональним аспектом виступає розширення семантичного поля тексту завдяки залученню різних біблійних асоціацій. Рецептивна модальність, задана першопочатково автором, звичайно, обмежує досвід читача, і тому всі біблійні натяки й асоціації не можуть тлумачитися адекватно: у процесі декодування будь-якого тексту залучається індивідуальний досвід кожного реципієнта, який і породжує варіації у сприйманні одного й того ж тексту.

Трансформовані варіанти біблійних формул, що трапляються у висловлюваннях героїв, ще раз підтверджують їх високий смисловий заряд, актуальний для всіх поколінь. “Літературні трактування євангельської “історії” своєрідно

³¹ Гончаров С. Творчество Гоголя в религиозно-мистическом контексте. – СПб, 1997. – С. 221.

³² Эко У. Имя розы. – М., 1989. – С. 451.

“перевіряють” істинність новозавітних послань”, – слушно зазначає А.Нямцу³³. Євангельські мотиви та асоціації з гоголівськими героями, які творчо переосмислює Гоголь, наповнені символічністю, знаковістю. Вони концентрують у собі універсальні проблеми, моделюючи при цьому життєві ситуації, їх загальнокультурний досвід, оцінку та духовний контекст.

³³ Нямцу А. Евангельские образы и мотивы в русской литературе. – Черновцы, 1998. – Ч. 1. – С. 74.

Наші презентації

Мельниченко В. Тарас Шевченко: “Моє перебування в Москві”. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2007. – 512 с.

Книжка, “видана в рамках проекту підготовки на відзначення 200-річчя від дня народження Тараса Григоровича Шевченка”, – про московський період у його житті, який заслуговує на особливу увагу. У виданні використано десятки й сотні історичних джерел та послань на свідчення сучасників поета. Автор веде нас московськими шляхами Шевченка, які були суттєвим життєвим і творчим відрізком у його житті, в яких закований особливий зміст і особливий людський вимір – національний, український.

Використовуючи архівні та історичні факти і джерела, В.Мельниченко створив полотно з московського періоду життя Т.Г.Шевченка. Він здійснює екскурс у вже далеке нині минуле, а в авторську розповідь уплітаються цитати із творів В.Симоненка, Б.Олійника, спогади про ті часи пересипаються сучасними коментарями та зверненнями до історії. Адже деякі події залишаються вилученими з неї й досі, зокрема про похід П.Сагайдачного до Москви та її довготривалу облогу. Умотивовано озвучена думка і про тлумачення цієї події нинішніми московськими істориками, які перекручують факти, зафіксовані історичними джерелами.

В.Мельниченко об’єктивно висвітлює подані факти, вводить десятки персонажів цього незвичайного життєпису, де зустрічаємо постаті видатних українців, зокрема М.Щепкіна, О.Бодяньського, М.Максимовича та багатьох інших. Автор послуговується виданнями про Шевченка як фундаментальними, так і розвідками, статтями та всім, “що є у самого Шевченка стосовно Москви”. А це “Щоденники”, листи поета, в яких говориться про його ставлення до міста, друзів, нових знайомих, а також листи, спогади, інші матеріали його знайомих, яких зустрічаємо з ним у Москві чи тих, хто мав про це якусь інформацію, інші історичні та епістолярні джерела, преса, мемуарні та документальні публікації тих років. Автор прагнув, щоб зазвучав живий голос Шевченка в його розповіді про “перебування в Москві”, доповнену сучасною інформацією. Назви розділів у книжці та підзаголовки складені за словами із творів Шевченка. Такі малодосліджені сторінки біографії поета, як “Шевченко в Москві”, дуже важливі і для сучасного шевченкознавства.

С.С.